

M.F.AXUNDZADƏNİN YARADICILIĞINDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN BƏDİİ İNİKASI

Pərixanım Soltan qızı Hüseynova

ADPU

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
foster711@mail.ru

Xülasə

Məqalədə böyük mütəfəkkir M.F.Axundzadənin bədii yaradıcılığı araşdırılır. Tədqiqata ədibin nəsr və komediyaları cəlb olunur. Tədqiqatçı öz fikir və mülahizələrini elmi cəhətdən əsaslandırır, bədii nümunələrdən sitatlar gətirir, elmi polemika aparır.

Sənətkarın tədqiqata cəlb olunan əsərlərində bəşəri ideyalar, xalqlar arasında dostluq, tolerantlıq diqqət önünə çəkilir. Əsrlərlə dost olan erməni-müsəlman arasındakı münasibətlər tədqiqə çəkilərək təhlil edilir. Ədibin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə, yeni fikir-düşüncələrinə, humanist, maarifçilik ideyalarına, multikultural baxışlarına işıq salınır.

Məqalədə həmçinin M.F.Axundzadənin XIX əsrin II yarısında maarifçiliyin nəzəriyyəçisi və yaradıcısı kimi Azərbaycan ədəbiyyatında rolu yüksək dəyərləndirilir. Yeni yaranan realist-demokratik ədəbi cərəyanın inkişafında rolu elmi-filoloji aspektdə tədqiq edilir.

Açar sözlər: ədəbiyyat, nəsr, komediya, maarifçilik, multikultural.

Summary

The article examines the artistic creativity of the great thinker M.F.Akhundzade. Prose and comedies of the writer are involved in the study. The researcher bases his ideas and opinions scientifically, quotes from artistic examples, conducts scientific polemics.

Human ideas, friendship between peoples, and tolerance are highlighted in the works of the artist involved in research. The relations between Armenians and Muslims, who have been friends for centuries, are studied and analyzed. The author's artistic features, new ideas, humanistic, enlightened ideas, and multicultural views are shed light on.

The article also highly values the role of M.F.Akhundzadeh in Azerbaijani literature as a theorist and creator of enlightenment in the second half of the 19th century. Its role in the development of the newly emerging realist-democratic literary trend is studied in the scientific-philological aspect.

Key words: literature, prose, comedy, enlightenment, multicultural.

M.F.Axundzadə XIX əsrin II yarısında maarifçiliyin rəhbəri, nəzəriyyəçisi və yaradıcısıdır. O, bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatında dönüş yaratmış, yeni yaranan realist-demokratik ədəbi cərəyanının inkişafında böyük rol oynamışdır.

“Aldanmış kəvakib” əsərində tarixi mənbədən öz mütərəqqi ideyalarının təbliği üçün sənətkarlıqla yaradıcı və geniş bir şəkildə istifadə etmiş M.F.Axundzadə feodalizm quruluşunun, çirkinliklərini, orta əsrin dini ehkamlarını, şəriət qanunlarının mənasızlığını, hökmdarların ədalətsizliyini, zalımlığını, islam qayda-qanunlarından öz mənafeləri üçün istifadə edən ikiüzlü ruhanilərin yaltaqlığını ifşa edərək tiplər “qalereyasını” yaratmışdır.

Böyük mütəfəkkir “Kəmalüddövlə məktubları” (1865) əsəri ilə publisistika sahəsində, eləcə də elmi-fəlsəfi düşüncədə müasir realizmin bünövrəsini qoydu. Ədib Şərqi iqtisadi, siyasi vəziyyətini, inkişafdan geridə qaldığını aydınlaşdırmaq, üzə çıxartmaq cıgırı ilə şərqli olan hər kəsi bu məsələləri düşünməyə sövq etdi. İctimai inkişaf, azad bir quruluş, milli birlik, mənəvi sərbəstlik, təsdiq və mənəvi təbliğ, əxlaqi mənəvi keyfiyyətlər əsərin ümumi mənzərəsini əhatə edir. Yaşar Qarayevin qeyd etdiyi kimi, “ictimai tərəqqi, demokratik quruluş, milli bərabərlik və mənəvi azadlıq, elmi-dünyəvi təfəkkürün təsdiq və təbliği..., məktublarda müxtəsər problematikasi belədir. Müəllif Şərqi siyasi, iqtisadi və dövlət geriliyinin ictimai və mənəvi-əxlaqi səbəblərini sübutlu-dəlilli bir şəkildə aşkara çıxartmaq yolu ilə hər bir şərqini oyadıb düşündürmək vəzifəsini qarşıya qoyur.” [3. səh. 5]

M.F.Axundzadə Azərbaycan dramaturgiyasının yaradıcısıdır. Mövzu və ideya baxımından müxtəlif olan altı komediya əsəri bu gün də öz orijinallığı ilə aktualdır. Hər komediyasında ortaya yeni problem qoymuş, dövrünün mövcud eybəcərliklərini, qayda-qanunlarını, dini xurafatı və s. ifşa edərək yeniliyi, maarifçiliyi təbliğ etmişdir.

İlk komediya əsəri olan “Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”də yalançı kimyagərləri ifşa etmiş, “nuxulular” deyilən zəngin obrazlar qalereyası yaratmışdır. Onların hər biri XIX əsr Azərbaycan ictimai təbəqələrinin ümumiləşdirilmiş tiplərdir.

“Hekayəti Müsyö Jordan həkimi nəbatat və dərviş Məstəli şah caduküni məşhur” komediyasında ədib iki həyatı qarşı-qarşıya gətirmişdir. Bunlardan biri feodal-patriarxal münasibətlərinin hökm sürdüyü bir şəraitdə yaşamaq, onun qanunlarına boyun əymək, mübarizəsiz, sakit, mənasız, köhnə bir həyat. İkincisi isə yeniliyə can atan, təhsil almaq, mədəniyyət öyrənmək, tərəqqi etmək, inkişaf etmiş ölkələrin mədəniyyəti ilə tanış olmağı vəd edən təzə bir həyat. Burada yeniliyin təbliğatçısı Avropadan gəlmiş həkimi-nəbatat Müsyö Jordandır. Yeni həyata can atan gənc Şahbaz bəydir. Şahbaz bəyin Parisə getməsinə qarşı gələn, lakin Müsyö Jordanla söhbətindən sonra dəyişən Hətəmxan ağa da yeniliyə meyl edən obraz səviyyəsində görürük. Hətəmxan ağa yeniliyi duyub, ona meylliliyi ilə ətrafındakılardan irəli getmişdir. Onun baxışı dəyişmiş, onda yeni düşüncələr əmələ gəlmişdir. Yad bir ölkədən qonaq gəlmiş Hətəmxan ağanın evində məskunlaşan, evin hörmətli bir üzvünə çevrilmiş, parisli bəyin şərəfinə verilən süfrə səhnəsində müəllif Azərbaycan xalqının qonaqpərvərliyini, milli mətbəxinin gözəlliyini, zənginliyini yeməklərin hazırlanmasını təcəssüm etdirməklə xalqın adət-ənənəsini, qonaqpərvərliyini əks etdirir.

“Sərgüzəşti-vəzir-xani-Sərab” komediyasının mövzusunu xanlıqlar dövründə, xan saraylarında baş verən tipik olan hadisələrdən götürmüş və Lənkəran xanlığında bir ailənin obrazında canlandırır. Mirzə Fətəli Axundzadə əsərdə xanlıqlar dövründə xarakterik olan əhvalatı deyil, 1920-ci ilə qədər Azərbaycan ailələrində çoxarvadlılığı, azyaşlı qızların ərə verilməsi adət-ənənəsini, insanın hisslərinin, şəxsiyyətinin əsarətə düşməsinə, ümumiyyətlə bütün bunlara səbəb olan köhnə cəmiyyətin ədalətsizliyini, qayda-qanunlarını tənqid edir. Bu zaman müəllif bu məsələləri ailə çərçivəsində çıxarır ümumiləşdirərək ifşa edir.

“Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” (“Hacı Qara”) komediyasında bir çox təbəqənin bəy, tacir, kəndli, ruhani, çar məmurlarının real həyatını ictimai münasibətlər içərisində verir. Bununla ədib bu obrazların bütün münasibətlərini, psixologiyalarını canlandıraraq həyat mənzərəsinin bütöv bir səhnəsini əks etdirir. Tiplər öz həyat və xarakterləri ilə maraqlı və müxtəlifdir. Məsələn Heydər bəy varlanıb toy edərək nişanlısı Sona ilə evlənməyi, Hacı Qara sərmayə yığmağı, çar məmurları dövlətə xidmət etməyi, kəndlilər acından ölməmək üçün işləməyi düşünür, bu onların həyat amallarına çevrilir. Hamısı bu məqsədə doğru can atır.

Müəllif komediyada öz humanist ideyalarını da təbliğ edərək, sadə kütlələrin sənətinə münasibətini bildirərək onların əməyinə, peşəsinə yüksək dəyər verir. Tipik “qəhrəman”larından fərqli olaraq onlar gözütox, namuslu, vəfalı, yardımçı, tolerant insanlardır: “Əkinçiliyə allah bərəkət versin!”, “Dünyada

ondan yaxşı peşə yoxdur!”, “Bişək bizim peşəmiz olmasaydı, Dizaq mahalı acından qırılacaq idi” s. bu kimi ifadələrlə zəhmətkeş təbəqəni xarakterizə edərək onları tipləri ilə qarşılaşdırır. Erməni, müsəlman münasibətində tarix boyu davam edən dostluğu göstərir: Taxıl qıtlığı yaşayan müsəlmanlarla taxıllarını borc da olsa Arakel və Mkritiçin bölümlərini erməni, müsəlman xalqı arasındakı əsl dostluğun rəmzi kimi əks etdirir.

“Mürafə vəkili” komediyasının məzmununu məhkəmə işləri əhatə edir. Feodal-patriarxal münasibətləri zəminində baş verən gülünc həyat həqiqətləri ilə dolu əhvalatlar divana çıxarılır. Komediya həqiqəti müdafiə edən vəkillərin tamahkarlığı, şəxsi mənafeləri, ədalətsiz davranışları tənqid edilərək ifşa olunur.

Komediyanın əsas qəhrəmanı olan Səkinə xanımın simasında mühitinin keçmiş adət-ənənələrinə, ədalətsizliyə, əxlaq qanunlarına qarşı mübariz, qorxmaz azərbaycanlı qızının obrazını yaratmışdır. O, dramaturqun birlik, insanpərvər və s. humanizm ideyalarının ifadəçisidir. Səkinə xanım vəba xəstəliyindən ölənin qardaşının yeganə varisidir. Qardaşı Hacı Qafurdan ona almış min nəqd pul qalmışdır. O, sevdiyi Əziz bəylə ailə qurmaq arzusundadır, lakin bibisi Zibeydə onun istəyinə qarşıdır. Qardaşı Hacı Qafurun sağlığında Əziz bəy məmur ailəsinə mənsub olduğuna görə bu istək həyata keçməmişdir. Tacir Hacı Həsən almış min tüməni ələ keçirmək üçün Səkinə xanımı almaq təşəbbüsünə düşür. Zibeydə cahil, qatı mühafizəkdir. Qardaşı qızının bu işə təhdid edir: “Utan!... utan!... Qız uşağına yaraşmaz ki, böyüyünün yanında belə danışa! Sənin nə vecinə? Sənə ər lazımdır, Hər kəsə verərlər, ona gedərsən!.. Bizim də axır qızlıq zamanımız var idi; həyadan baş qaldırıb böyüyüyümüzün üzünə baxa bilməzdik. Sizin üzünüzün susuzluğundandır ki, Təbrizdə taun əksik olmur!” [2. s.161-162]

Zibeydə xanımın vasitəsilə feodal-patriarxal münasibətlərinin cəmiyyətdə hakimliyini ifşa etməklə dövrün ictimai mənzərəsini yaradır. Səkinə xanım Zibeydə xanıma “Sənə mən nə zaman izn vermişəm ki, mənə Ağə Həsənə verəsən? Mənim bu saatda nə atam var, nə anam, nə qardaşım: özüm öz vəkilməm!”, tacir Ağə Həsənə Mən sənə getmək istəmirəm! Mən səni sevmirəm! Könülə ki, güc yoxdur.” [2. s.161-164] verdiyi cavabları, etirazları ilə keçmişin qalıqlarını, kölə kimi rəyi soruşulmadan ərə verilən, alınıb-satılan, azadlığı, mənliliyi, şəxsiyyəti əzələn, tapdanan gənc qızların, qadınların davamçısı deyil. O, öz hüququnu başa düşən və onun müdafiəçisidir. Azad, qarşılıqlı sevginin, məhəbbətlə qurulan ailənin tərəfdarı olan yeni düşüncəli, yeni ruhlu, zəkali, qaranlıqda şölə saçan gənc azərbaycanlı qızlarının ümumiləşdirilmiş obrazıdır.

Ağə Mərdan mənfəti tipidir. O, hiyləgər, fitnə-fəsadçı, pulgirdir. Müəllif onun simasında cəmiyyətdəki ədalət qanunlarının tapdalandığını, ədliyyə işlərini, ədalət məhkəmələrini idarə edənləri oradakı rüşvətxorluğu ifşa etmiş, cəmiyyətdəki əsas qüvvə olan pulun digər əsərlərində olduğu kimi rolunu göstərir.

Ağə Mərdanın qurduğu hiylə ilə Hacı Rəhim öləndən sonra onun dövlətindən on iki min tümən pulu, bir hamamı (məhkəmə yolu ilə) oğlu Rzadan alınıb arvadına verilib. Hacı Qafurun mirasına yiyələnməyə çalışır. Onun kəbinsiz arvadı Zeynəblə evlənmək istəyir, dostu Ağə Salmanı öyrədib Səkinə xanımın vəkili edir və s. çünki o, bilirdi ki, pulun əsas qüvvə olduğu mövcud cəmiyyət hiylə, fitnə-fəsad yuvasıdır.

Komediyanın sonu Səkinə xanımın qələbəsi ilə bitir Bununla da ədib yeni həyatın müjdəsini verir.

“Axundzadə insan surətlərini yaradarkən bəzilərinin xarakterini kəskinləşdirərək onları daha qabarıq göstərir. Lənkəran xanı Mirzə Həbib, Hacı Qara, ağıllı və mübariz qızın təmsali olan Səkinə xanım müəllifin kəskinləşdirilməsində “tipiklik” prinsipinə əsaslanmış və həyat həqiqətindən ayrılmamışdır.” [1. s. 36]

M.F.Axundzadə bütün yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında görkəmli yer tutmuş, yeni fikir düşüncələrinin, humanist ideyaların təbliğində, inkişafında böyük və əhəmiyyətli xidmətlər göstərmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: “Elm və Təhsil”, 2017. - 552 s.
2. Mirzə Fətəli Axundzadə əsərləri üç cildə, I cild, Bakı: Şərq-Qərb 2005. -296 s.
3. Mirzə Fətəli Axundzadə əsərləri üç cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb 2005. - 378 s.
4. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Azərbaycan SSR EA, 1966, 485 s.